

FUNKCJA RODZINY W KSZTAŁTOWANIU POJEĆ i POSTAW RELIGIJNYCH DZIECI

„Bóg, który stworzył człowieka z miłości, powołał go także do miłości, która jest podstawowym i wrodzonym powołaniem każdej istoty ludzkiej. Człowiek został bowiem stworzony na obraz i podobieństwo Boga, który jest miłością. Ponieważ Bóg stworzył mężczyznę i kobietę, ich wzajemna miłość staje się obrazem absolutnej i niezniszczalnej miłości, jaką Bóg miłuje człowieka” (KKK 1604). Realizacja miłości małżeńskiej jest więc nie tylko realizacją dobra i szczęścia człowieka w ramach rodziny. Jej ostatecznym zadaniem jest dawanie świadectwa o miłości Boga do człowieka. Zadanie to niesie ze sobą ogromną odpowiedzialność spoczywającą na rodzicach, którzy świadcząc swoim życiem o miłości Boga zobowiązani są do ukazania i przekazania tej miłości swoim dzieciom.

Niniejszy artykuł jest próbą przedstawienia, na czym polega zadanie świadczenia o miłości Boga do którego zobowiązani są rodzice. W praktyce obowiązek ten ograniczany jest do lapidarnego stwierdzenia, że jednym z celów rodziny jest chrześcijańskie wychowanie dzieci. Nie negując słuszności tak przedstawionej tezy, chcemy połączyć ją z nadrzędnością zadania świadczenia o miłości Boga, które jest fundamentalnym obowiązkiem rodziny chrześcijańskiej. Podkreśliliśmy to już samym faktem podziału naszego opracowania, które rozpoczynając się od sakramentalnego charakteru rodzina (rodzina = świadectwo miłości Boga) kończy się materiałem poświęconym procesowi przekazywania prawd wiary i wartości religijnych w rodzinie (rodzina = chrześcijańskie wychowania dzieci).

1. SAKRAMENTALNY CHARAKTER RODZINY

Papież Jan Paweł II w adhortacji *Familiaris consortio* pisze, że „zasadniczym zadaniem rodziny chrześcijańskiej jest uczestnictwo w życiu Kościoła” (FC 49). Aby zatem lepiej zrozumieć podstawy, treści i cechy tego uczestnictwa, należy zgłębić wielorakie wzajemne więzi łączące Kościół i rodzinę chrześcijańską. Kościół, głosząc Słowo Boże, objawia rodzinie jej zadania, sprawując zaś sakramenty wzbogaca i umacnia rodzinę chrześcijańską do służby miłości. Rodzina chrześcijańska, stając się przez Kościół wspólnotą zbawioną, powołana jest

następnie do tego, by stała się wspólnotą zbawiającą¹. A ponieważ „Kościół jest w Chrystusie niejako sakramentem, czyli widzialnym znakiem i narzędziem wewnętrznego zjednoczenia z Bogiem i jedności całego rodzaju ludzkiego” (KK 1), przeto i rodzina jest wspólnotą sakramentalną i duchową². Chrystus postanowił, żeby ludzie spotykali się z Bogiem przez sakramentalne znaki i za ich pośrednictwem doświadczali działania Jego łaski. Znaki sakramentalne czynią dostrzegalnym całe zbawcze działanie Chrystusa w Kościele i decydują o sakramentalnym charakterze Kościoła. Rodzina podobnie jak Kościół, jest więc wspólnotą sakramentalną. W niej dostrzegalne jest zbawcze działanie Chrystusa, który uświęca wzajemną więź małżonków i staje się przez sakrament małżeństwa źródłem jej sakramentalnego charakteru³.

W rodzinie najlepiej rozwija się rzeczywistość, która określa się greckim rzeczownikiem „koinonia”, wspólnota. Jest to związek chrześcijan z Bogiem i z innymi chrześcijanami. Pojęcie „koinonia” zawiera w sobie podwójny wymiar wertykalny, pionowy, w którym chodzi o łączność z Bogiem i horyzontalny, poziomy, który określa łączność człowieka z ludźmi. Właściwym twórcą tej wspólnoty jest Duch Święty⁴. Rodzina zatem tworząc „koinonię” staje się domowym Kościołem, miejscem kultu i miejscem przekazywania wartości religijnych.

a. Rodzina jako miejsce przekazywania prawd wiary i wartości religijnych

Funkcję profetyczną rodziny można określić jako przekazywanie Słowa Bożego dzieciom i członkom rodziny. Najczęściej pojmuje się ją jako uczenie dzieci prawd wiary, czy katechizmu. Rodzice są pierwszymi katechetami swoich dzieci i ich pierwszoplanowa rola w czasie przedszkolnym jest bezdyskusyjna⁵. Domowa katecheza rodziców powinna jednak różnić się od kościelnej. Pierwszym obowiązkiem rodziców wobec dzieci jest rozmowa z nimi o sprawach wiary. Słowa rodziców oraz ich zachowanie formują światopogląd dzieci, a przekaz wiary dokonuje się przede wszystkim w atmosferze modlitwy. Wspólna modlitwa, lektura Słowa Bożego i rozmowa dzieci z rodzicami — oto główne czynniki sprawiające, że rodzina staje się przez to miejscem przekazywania wiadomości o Bogu i wartości religijnych⁶.

Lektura, rozmowa i modlitwa, muszą być dostosowane do poziomu dziecka. Powinny uwzględniać ich język i zainteresowania. Rodzina wypełnia swoje powołanie prorockie, przyjmując i głosząc Słowo Boże, ponieważ tylko w świetle wiary ukazuje się godność małżeństwa i rodziny, które Bóg uczynił znakiem i miejscem przymierza miłości między Bogiem i ludźmi⁷. Odkrywanie więc

¹ Por. K. Więsyk, K. Wojaczek, *Urzeczywistnienie się Kościoła w małżeństwie i rodzinie, w: Małżeństwo i rodzina w świetle nauki Kościoła i współczesnej teologii* (pr. zb.), Lublin 1985, s. 208–210.

² J. Grześkowiak, *Sakramentalność małżeństwa w „Familiaris consortio”*, w: *Małżeństwo i rodzina...*, s. 85–87.

³ Tamże, s. 85–87.

⁴ J. Wysocki, *Rytuał rodzinny*, Olsztyn 1985, s. 11.

⁵ S. Wilkanowicz, *Życie religijne rodziny*, w: *Miłość, małżeństwo, rodzina*, red. F. Adamski, Kraków 1978, s. 437.

⁶ K. Więsyk, K. Wojaczek, cyt., s. 206–208.

⁷ K. Majdański, *Wspólnota życia i miłości*, Poznań 1979, s. 21.

i wierne wypełnianie planów Bożych względem małżeństwa i rodziny powinno dokonywać się we wspólnocie małżeńskiej i rodzinnej. Ustawiczne wychowywanie w wierze, a zatem ewangelizacyjna funkcja rodziny i małżeństwa jest więc podstawowym zadaniem rodziny, w której wszyscy członkowie ewangelizują, a także podlegają ewangelizacji (EN 72). To apostołskie ewangelizacyjne posłannictwo rodziny wynika z chrztu św. i bierzmowania, czyniąc małżonków i rodziców świadkami Chrystusa, a następnie z nową mocą wypływa z sakramentu małżeństwa.

W życiu rodzinnym problematyka wiary musi znaleźć swe codzienne oblicze. Konkretnym tego wyrazem jest katecheza prowadzona przez rodziców wobec swoich dzieci⁸. Wpływ tej katechezy musi się wyrażać przede wszystkim we wspólnym przeżywaniu bliskości Boga i życia Jego łaską. We wspólnocie rodzinnej dziecko najszybciej dojrzewa do odkrycia w swoim życiu wezwania Bożej miłości. Tam też uczy się najszybciej sposobów odpowiedzi Bogu na to wezwanie. Następuje jednocześnie wzajemne dawanie świadectwa o Bogu przez rodziców i dzieci. Udział rodziny w misji nauczycielskiej Chrystusa wskazuje również na odpowiedzialność rodziny za rozwój wiary i Kościoła w świecie⁹. W tych stwierdzeniach tkwi istota i rola rodziny, ponieważ spośród wszystkich społeczności właśnie rodzina wywiera najbardziej decydujący wpływ na rozwój osobowości członków rodziny i ich socjalizację¹⁰. Aczkolwiek okres życia dziecka, w którym wartości przekazywane przez rodzinę miały dla kształtującej się osobowości znaczenie wyjątkowe, uległ ostatnio redukcji, to jednak współczesne badania ukazują szczególnie ważną rolę rodziny w życiu dziecka w wieku przedszkolnym¹¹. Religijny wpływ rodziców na dzieci dokonuje się nie tylko przez naukę, ale przez osobisty przykład ojca i matki, przez ich życie religijne¹². Przekazywanie dziecku wzorów zachowań religijnych zależy w znacznej mierze od tego, czy sami rodzice uczestniczą w życiu Kościoła i czy włączają się w konkretną społeczność parafialną. Tezę, że im bardziej rodzice są praktykujący, tym częściej ich dzieci wykazują religijną gorliwość lub przynajmniej obowiązkowość, można łatwo udokumentować¹³. W rodzinie bowiem od najdawniejszych czasów w różnych społeczeństwach realizowały się niektóre z najważniejszych form życia religijnego¹⁴.

b. Rodzina jako miejsce kultu

Od najdawniejszych czasów wiara w istotę najwyższą przejawiała się w różnych aktach kultu religijnego. Były to formy modlitwy, składania ofiar i obrzędów. Miejscem kultu była przede wszystkim rodzina jako podstawowa komórka społecz-

⁸ K. Dajczak, *Katecheza rodzinna*, „Katecheta” 2(1961), s. 268.

⁹ K. Więsyk, K. Wojaczek, cyt., s. 204.

¹⁰ J. Laskowski, *Wychowanie w rodzinie*, „Więź” 6(1973), s. 31 nn.

¹¹ J. Szczepański, *Przedmowa*, w: *Przemiany rodziny polskiej*, s. 10.

¹² S. Sturna, *Ecclesia domestica — Kościół domowy*, „Homo Dei” nr 4.

¹³ R. Ambroziak, *Wpływ religijny rodziców na postawy religijne ich dzieci*, Warszawa 1969 (maszynopis ATK).

¹⁴ J. Wach, *Socjologia religii*, Warszawa 1961, s. 87.

na. Oddawanie czci istocie najwyższej dokonywało się z okazji istotnych dla rodziny i społeczności wydarzeń życiowych. W rodzinie przeważnie ojciec spełniał funkcję kapłana, będąc pośrednikiem między bóstwem a członkami rodziny. Ojciec pełnił także główną rolę w składaniu ofiar, przewodnicząc celebracji obrzędów religijnych związanych ze świętami¹⁵. Prowadzenie modlitw mających przeważnie na celu okazywanie bóstwu wdzięczności lub mających charakter błagalny, należało do obowiązków ojca¹⁶.

Kiedy rodziny zaczęły się łączyć w rody, wówczas funkcję przewodniczącego kultu religijnego przekazywano komuś wybranemu z rodu. W związku z tym zmienił się charakter kultu religijnego, a jednocześnie pojawił się kult publiczno-plemienny. Podobnie jest i dziś w krajach misyjnych¹⁷. W chrześcijaństwie natomiast, w religijnym kulcie można wyodrębnić kult prywatny i publiczny. Miejscem kultu prywatnego jest rodzina, w której dokonuje się spotkanie członków rodziny z Bogiem. Kult zaś publiczny spełnia się na zasadach ustalonych przez Jezusa Chrystusa w inny sposób. Niemniej rodzina ma w kulcie doniosłe znaczenie, gdyż stała się środowiskiem doświadczenia i głoszenia wiary (KK 11), a na mocy sakramentu małżeństwa, tworząc wspólnotę na wzór Jezusa Chrystusa i Kościoła, małżonkowie „wspomagają się wzajemnie we współżyciu małżeńskim i wychowaniu potomstwa (...). Z małżeństwa chrześcijańskiego bowiem wywodzi się rodzina, a z niej rodzą się nowi obywatele społeczności ludzkiej, którzy dzięki łasce Ducha Świętego stają się przez chrzest Synami Bożymi, aby Lud Boży trwał poprzez wieki” (KK 14).

Z tych wypowiedzi Konstytucji o Kościele wynika, że rodzina jest wspólnotą, która w jej właściwy sposób odzwierciedla Kościół. Rodzinie przysługują wszystkie funkcje Kościoła, także funkcja kapłańska, polegająca na spełnianiu kultu w rodzinie. Sobór uczy bowiem, że „wszystkie uczynki członków rodziny, ich modlitwy i apostołskie przedsięwzięcia, życie małżeńskie i rodzinne, codzienna praca, wypoczynek ducha i ciała, jeżeli odbywają się w Duchu, a nawet utrapienia życia, jeżeli cierpliwie są znoszone, stają się duchowymi ofiarami miłymi Bogu przez Jezusa Chrystusa” (KK 34). Dzięki zaś łasce sakramentu małżeństwa małżonkowie mogą kształtować swoje życie rodzinne, będąc nieustannie w zażyłym związku z Chrystusem, stanowiącym źródło ich kultu religijnego. W rodzinie zatem dokonują się konkretne przejawy kultu takie jak: modlitwa, głoszenie Słowa Bożego i liturgia rodzinna.

Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym stwierdza, że „czynna obecność ojca bardzo pomaga w urabianiu dzieci, lecz i opieka domowa matki, jakiej potrzebują zwłaszcza młodsze dzieci, powinna być zabezpieczona” (KDK 52). W obecnych czasach ojciec i matka pełnią rolę przewodników kultu religijnego w rodzinie, a można powiedzieć, że większą rolę pełni matka, która jest absolutnie potrzebna dziecku do jego normalnego rozwoju już od pierwszych chwil

¹⁵ E. Bulanda, *Pojęcie religii, jej geneza i rozwój*, w: E. Dąbrowski, *Religie Wschodu*, Poznań 1962, s. 21–120.

¹⁶ F. Konieczny, *Modlitwa ludów pierwotnych. Studium historyczno-religijne*, Lwów 1934, s. 212 nn.

¹⁷ T. Chodźdło, *Ofiara u najstarszych ludów*, „Collectanea Theologica” 30(1959), s. 142.

jego życia¹⁸. Podobną rolę pełni ojciec. Jeżeli rodzice są religijni, to już od pierwszych chwil swoją religijnością kształtują religijność swoich dzieci. Rodzinne bowiem wydarzenia, codzienne postępowanie rodziców, modlitwa, atmosfera domu stworzona przez rodziców wywiera największy wpływ na religijność dzieci i ich przyszłe postawy religijne.

c. Rodzina jako Kościół domowy — wspólnota religijna

Rodzina włączona w Kościół, lud kapłański, jest stale ożywiana przez Chrystusa i zobowiązana do dialogu z Bogiem poprzez życie sakramentalne, wiarę życia i modlitwę (FC 55). Jest więc wezwana do uświęcania siebie poprzez łączność z Jezusem oraz do uświęcania świata. Powinno przez to stać się wspólnotą formowaną przez sakramenty, wśród których ośrodkiem i szczytem życia sakramentalnego rodziny jest Eucharystia¹⁹. Tylko w oparciu o Eucharystię można zbudować autentyczną wspólnotę chrześcijańską. Rodzina chrześcijańska wypełni swoje posłannictwo i objawi się światu jako „mały kościół” poprzez wzajemną miłość swych członków, przez modlitwę wspólnie zanoszoną do Boga. Tylko wtedy przygotowują one dzieci do życia, aby każde wypełniło całkowicie swe zadania zgodnie z otrzymanym od Boga powołaniem (FC 54). Rodzina zatem jako Kościół domowy powołana jest do tego, by „była jaśniejącym znakiem Chrystusa i Jego miłości” (FC 54). Miłość jest istotnym elementem samourzeczywistniania się wspólnoty Kościoła, a więc i rodziny. W małżeństwie i w rodzinie realizuje się w szczególny sposób to, co dokonuje się zawsze, ilekroć dwaj lub trzej zgromadzeni są w imię Chrystusa (Mt 18, 20). Jeżeli małżonkowie tak pojmują swoją religijność, obecny jest wtedy w niej Chrystus zbawiający. W małżeństwie realizuje się zatem Kościół, dlatego więc Sobór Watykański II nazywa rodzinę domowym Kościołem (KK 11), dodając, że rodzina chrześcijańska, która powstaje z małżeństwa będącego obrazem i uczestnictwem w miłosnym przymierzu Chrystusa i Kościoła, przez miłość małżonków, ofiarną płodność, jedność i wierność, jak i przez miłosną współpracę wszystkich członków, ujawniać będzie wszystkim żywą obecność Zbawiciela w świecie oraz prawdziwą naturę Kościoła (KDK 48). W tej wspólnotcie małżonkowie i rodzice spełniają wobec siebie zbawcze funkcje (por. 1 Kor 7,14), stając się żywym odbiciem i historycznym ukazaniem tajemnicy Kościoła (FC 49). W takim ujęciu miłość i życie rodziny stanowią rdzeń zbawczego jej posłannictwa w Kościele i dla Kościoła (FC 50). W najpełniejszym znaczeniu jest małżeństwo i rodzina uczestnictwem w miłości samego Boga i oznacza i uobecnia miłość Boga w świecie.

Stanowiąc podstawową komórkę Kościoła, rodzina wychowuje poprzez świadectwo życia do podjęcia posłannictwa Kościoła przez wszystkich jej członków. Rodzice wychowują więc swoje dzieci do aktu wiary w Kościele i w Kościół.

¹⁸ Z. Izdebska, *Funkcjonowanie rodziny a zadania opieki nad dzieckiem*, Wrocław 1967, s. 80 nn.

¹⁹ A.L. Szafrański, *Eucharystia źródłem małżeństwa*, w: *Małżeństwo i rodzina w świetle nauki Kościoła i współczesnej teologii*, red. A.L. Szafrański, Lublin 1985, s. 259–262.

Ewangelizując w ten sposób i podejmując świadectwo wiary, nadziei, miłości i wspólnoty w rodzinie przyczyniają się oni do wzrostu i rozwoju Kościoła²⁰.

Rodzina i wspólne jej życie powinno stać się praktyczną szkołą apostołstwa (DA 30; DM 19), troszcząc się o potrzeby innych ludzi. Efektem tak rozumianego wychowania w życiu ewangelizowanych będzie zaangażowanie się w prace wykraczające poza krąg rodzinny, które weryfikują się w postudze miłości, sprawiedliwości i pokoju. Nigdy bowiem nie może zabraknąć w Kościele apostołstwa rodzin i małżonków, które to apostołstwo wypływa z samego ich powołania chrześcijańskiego (DA 1). Apostołstwo to miłość bliźniego, miłość skierowana do każdego człowieka. Działalność apostołska natomiast zaczyna się od rodziny. Miłość między małżonkami sprawia, że Chrystus staje się obecny w rodzinie. Miłość ta, wraz z miłością do dzieci, oparta na głębokiej wierze i religijności, pozwala na prawidłowe kształtowanie ich osobowości i religijności. Najpełniejszym zaś wyrazem apostołstwa rodzinnego jest wykonywanie czynów miłosierdzia. Czyny te są dowodem obecności Chrystusa żyjącego w rodzinie oraz prawdziwej religijności członków rodziny²¹. Rodzina wtedy nie zamyka się w sobie, lecz podejmuje działalność misyjną i jako żywa komórka Kościoła jest otwarta na potrzeby innych rodzin i innych wspólnot.

2. PROCES PRZEKAZYWANIA PRAWD WIARY i WARTOŚCI RELIGIJNYCH W RODZINIE

Obecnie omówiony zostanie proces przekazywania wiadomości o Bogu oraz religijnych wartości. W procesie tym chodzi o wytworzenie w dziecku pierwszych pojęć religijnych, o wprowadzenie dziecka do modlitwy, o kształtowanie sumienia i wychowanie do liturgii oraz o udział dziecka w religijnym życiu rodziny.

a. Tworzenie w dziecku pierwszych pojęć religijnych

Rodzice wprowadzają dziecko w problematykę religijną i wychowują je w szacunku i miłości do Boga. Do rodziców należy stworzenie atmosfery ośmielającej dziecko do pytań o Boga. Niebagatelne znaczenie dla wychowania dziecka mają rozmowy rodziców z dzieckiem. Pierwsze lata życia mają w tym przypadku decydujące znaczenie, ponieważ wyobrażenie oraz doświadczenie Boga wyniesione z dzieciństwa jest rozstrzygające dla późniejszego życia²². We wszystkich więc okresach życia dziecka przedszkolnego, w tworzeniu i utrwalaniu postaw religijnych, czynnikiem decydującym jest oddziaływanie wychowawcze rodziców²³. Rodzice pierwsi spośród wychowawców mają obowiązek wprowadzić swe

²⁰ M. Zurowski, *Rodzina „domowym Kościołem”*, „Chrześcijanin w świecie” 10(1978), s. 44–70.

²¹ *Dyrektorium apostołstwa świeckich. Komisja Apostołstwa Świeckich*, Kraków 1969, nr 3, s. 14 n.

²² J. Słomińska, *Pojęcie Boga u dzieci i młodzieży*, w: *W kierunku prawdy* (pr. zb.), Warszawa 1976, s. 378–416.

²³ Z. Kowalski, *Infantylnizowanie w katechizacji przedszkolnej*, „Katecheta” 4(1960), s. 112.

dziecko w poznanie Boga. Czynią to, przekazując mu prawdy wiary w sposób prosty i dostosowany do jego możliwości poznawczych²⁴. Religijne wychowanie dziecka przechodzi etapy poznawcze, uczuciowe i dążeniowe i zmierza do trwałego zespolenia dziecka z Bogiem. Psychologia rozwojowa poucza, że dziecko zanim zacznie mówić, już wcześniej rozumie przejawy życia religijnego wokół siebie. Dlatego też religijne wychowanie dziecka powinno się rozpocząć na kolanach matki²⁵. W drugim roku życia, dzięki rozwojowi mowy, dziecko może już rozmawiać o Bogu z rodzicami. W tym okresie uczy się ono nazywać Boga i modlić się do Niego. Następnie proces poznawania Boga nasila się w okresie zwanym wiekiem pytań, ponieważ wiele pytań dotyczy Boga i religii²⁶. Po tym okresie przychodzi czas tworzenia i rozwijania osobowości religijnej dziecka poprzez osobowość rodziców. Rodzina jest bowiem pierwszym źródłem, z którego dziecko czerpie podstawowe wiadomości o Bogu, dziecko tworzy na podstawie często spotykanych lub przedstawianych przedmiotów. Często pobożna matka kieruje swój wzrok na krzyż lub obrazek wiszący nad łóżkiem dziecka. Jeśli dodatkowo zdejmuje go, całuje i daje całować dziecku, rozwija w nim przez to potrzebę religijności²⁷. I chociaż myślenie i działanie dziecka jest w tym okresie antropomorficzne, to jednak dziecko odnosi się do Boga z pobożnością, przenosząc istnienie i obecność Boga poza obrazek lub krzyż²⁸.

W miarę rozwoju kontaktów społecznych dziecko wchodzi w społeczeństwo poprzez zabawy i symbole. Bóg w pojęciu dziecka jest ciągle związany z życiem ludzkim. W tym okresie nawet w czasie zabawy wzywa ono pomocy Boga²⁹. Jest to tak zwany okres fantazji. Dlatego ważne jest, by w tym okresie prawidłowo przedstawiać dziecku Boga, bo to ułatwia coraz lepsze Jego poznanie³⁰. Dziecko staje się coraz bardziej podatne do nauki religii. Łatwo przenosi się w świat nadprzyrodzony, a upodobanie do nadzwyczajnych rzeczy ułatwia mu przyswajanie pojęć o Bogu. Dziecko może już np. wiedzieć, że Bóg mieszka w niebie i na ziemi, że Bóg wszystko stworzył i że opiekuje się ludźmi, chociaż niebezpieczeństwem może się stać zjawisko mieszania przez dzieci treści fantastycznych i religijnych. Wszystkie jednak zalety tego okresu rozwojowego są bardzo korzystne dla poznania Boga przez dziecko. Wymaga to niewątpliwie właściwego ukierunkowania.

Reasumując należy stwierdzić, że tworzenie w umyśle dziecka pojęć religijnych o Bogu w największym stopniu uzależnione jest od religijności rodziców, a następnie od środowiska, w jakim dziecko wzrasta i wychowuje się.

²⁴ E. Hurlock, *Rozwój dziecka*, Warszawa 1960, s. 48 n.

²⁵ P. Poręba, *Wychowanie religijne w rodzinie*, w: *Matężństwo, miłość, rodzina*; (pr. zb.) pod red. F. Adamskiego, Kraków 1978, s. 416.

²⁶ P. Poręba, *Pedagogizacja rodziców*, w: „*Studia Warmińskie*” 6(1960), s. 426.

²⁷ E. Hurlock, dz. cyt., s. 487-488.

²⁸ J. Just, *Psychologiczne podstawy religijnego wychowania*, w: *O Bogu i o człowieku*, red. B. Bejze, t. 2. Warszawa 1969, s. 225.

²⁹ E. Hurlock, dz. cyt., s. 487-489.

³⁰ I. Digneon, *Comment presenter Notre-Seigneur aux enfants?*, „*Lumen Vitae*” 8(1952), s. 617-621.

b. Wychowanie dziecka do modlitwy

Za modlitwę można uważać słowne uznanie swojej zależności od Boga potwierdzone gestami i znakami³¹. Modlitwa więc, jako dialog z Bogiem, jest bardzo istotnym środkiem prowadzącym do Boga, zaś praktyki religijne są szczytowym uznaniem swojej zależności od Niego. Rodzice chrześcijańscy systematycznie i konsekwentnie ukazują dziecku Boga przez modlitwę i własne praktyki religijne. W pierwszych latach życia dziecko wsłuchuje się w modlitwę rodziców, przygląda się ich postawie w czasie modlitwy i powoli poznaje znaki religijne, to znaczy obrazy święte i krzyż³². Dziecko następnie stopniowo naśladuje rodziców. Modlitwa dziecka jest początkowo krótka, jest to proste zwrócenie się do Boga, złożenie rąk z jednoczesnym wypowiedzeniem słów: „Amen” lub „Boże daj zdrowie mamusi i tatusiowi” oraz, z przeważnie jeszcze nieudolnym, uczynieniem znaku krzyża św. Dziecko po czwartym roku życia z prostotą i ufnością zwraca się ku Bogu, przeważnie prosi o pomoc dla swoich najbliższych. W czasie modlitwy lubi wymieniać imiona osób, za które się modli i prosi o coś dla każdej z nich. Nie zapomina też o sobie. Lubi modlitwy krótkie i urozmaicone. Modli się również słowami wyuczonymi, ale czyni to mniej chętnie, ponieważ treść tych modlitw nie jest w pełni dla niego zrozumiała. Dziecko prosi Boga również o dary, np. o zabawki lub smaczne jedzenie. W tym wieku jest już świadome, że Bóg może wszystko dać.

Doprowadzenie do tej świadomości jest przede wszystkim zasługą rodziców. Muszą oni jednak wiedzieć, że dziecko prosząc w modlitwie nawet o opiekę i pomoc w codziennym życiu³³, łatwo zniechęca się do modlitwy, jeżeli nie wszystkie jego prośby zostaną wysłuchane. Dlatego zadaniem rodziców jest, by umiejętnie uchronić dziecko przed przeżyciem tego rodzaju trudności. Dziecko może i powinno mieć zamiłowanie do modlitwy. Warunkiem osiągnięcia tego jest modlitwa rodziców i rodzeństwa. Dzięki przykładowi starszych dziecko nabiera zamiłowania do modlitwy, szczególnie wtedy, gdy razem z nimi zwraca się do Boga i łatwo przyjmuje prawdę, że Bóg jest świadkiem jego życia, że Bóg jest w jego sercu, że można z Nim rozmawiać. Dziecko jakkolwiek zdolne jest do kilkuminutowego skupienia, jednak chętniej modli się, gdy słowom towarzyszą różne gesty i znaki, np. wznoszenie rąk, pokazywanie w niebo, bicie się w piersi, wyciągnięcie rąk, czy trzymanie się za ręce³⁴. Dzieci pięcio- lub sześćioletnie potrafią także modlić się do Boga, dziękując Mu za łaski i pomoc lub przeproszać za swe złe postępowanie. Najchętniej i najlepiej dziecko modli się wspólnie z rodzicami i rodzeństwem. W tego rodzaju modlitwie jest w największym stopniu zrealizowana zdolność naśladowicza dziecka³⁵.

³¹ K. Świącicka, *Problemy wychowania religijnego*, w: *Spójrzienia na współczesną rodzinę w Polsce* (pr. zb.), Warszawa 1981, s. 217–219.

³² Tamże, s. 217–219.

³³ P. Poręba, *Wychowanie religijne w rodzinie*, s. 419.

³⁴ E. Lubieńska de Lenval, *L'éducation du sens religieux*, „Lumen Vitae” 1(1946), s. 331–347.

³⁵ J. Wilk, *Katecheza jako podstawowa funkcja katechumenatu rodzinnego*, RTK 21(1974), s. 86–87.

Modlitwa dziecka przedszkolnego może się także opierać na ilustrowane podręczniki o tematyce religijnej, obrazki religijne, książeczki do modlitwy. Rodzice mogą posługiwać się nawet Pismem Świętym. Po przeczytaniu kilku zdań z Pisma Św. mogą przez kilka minut zastanawiać się nad ich sensem i wyjaśniać dziecku treść, by mogło się w ten sposób przybliżyć do Boga. Modlitwie mogą towarzyszyć pieśni religijne, szczególnie takie, których treść jest związana z przeżyciami dziecka przedszkolnego. Taki przykład modlących się rodziców wykształca modlitewną postawę dziecka na całe życie³⁶. Kiedy dziecko rozumie modlitwę i ją w sposób odpowiedni przeżywa, staje się przez to zdolne do nawiązania osobistego kontaktu z Bogiem. I choć czasem przeżycie modlitwy może być związane z pewnym wysiłkiem, gdy dziecko jest chore czy senne, jest jednak zawsze chętnie przyjmowane.

W modlitwie dziecka należy kłaść nacisk nie tylko na poprawne wymawianie słów i uważne odmawianie tekstów, rodzice powinni uczyć dziecko, że najważniejszym sensem modlitwy jest spotkanie i obcowanie z Bogiem. Należy też brać pod uwagę intymność osobistych przeżyć modlitewnych dziecka w kontakcie z Bogiem. Nie wolno z modlitwy dziecka czynić pokazu przed krewnymi czy znajomymi³⁷. Najchętniej zaś odmawianą modlitwą w życiu dzieci przedszkolnych jest modlitwa do Anioła Stróża. Świadomość, że Bóg sam lub przez aniołów swoich opiekuje się ludźmi od pierwszych lat życia, powinna być przekazywana dziecku.

c. Kształtowanie sumienia

Prawidłowo ukształtowanie sumienia jest jednym z celów wychowania religijnego w rodzinie. W pierwszych latach życia dziecka rodzice stanowią podstawowe kryterium moralności, ponieważ mają prawie wyłączny wpływ na życie dziecka. Spontaniczne naśladownictwo pojawia się u dziecka tylko w stosunku do osób, do których przylgnęło emocjonalnie. Dziecko kształtuje swoje sumienie właśnie w oparciu o ich autorytet na zasadzie naśladownictwa. W następnych latach sumienie dziecka rozwija się przy pomocy rodziców, opierając się na wartościowaniu moralnym³⁸. Rozwija się wtedy świadomość moralna dziecka. Dostrzega ono, że jedne czynności wywołują u rodziców pochwałę, inne naganę. Dziecko wtedy odczuwa, że nakazy lub zakazy istniejące w świecie ograniczają jego pragnienia i dążenia³⁹. Często rodzi się jakiś rodzaj buntu i tu powstają trudności wychowawcze. Po trzecim roku życia dziecko zgadza się na jakieś ograniczenia, jeśli zrozumie uzasadnienie zakazu.

Dziecko przedszkolne natomiast szybciej przyswaja sobie pojęcia i normy moralne niż postawy i zachowania moralne. Wie ono, co jest dobre a co złe, jednak realizacja zachowań moralnych napotyka często na trudności wskutek zapomnienia i braku przyzwyczajenia do życia według tych norm moralnych⁴⁰. Poza tym dziecko

³⁶ P. Poręba, dz. cyt., s. 418–419.

³⁷ Tamże, s. 419.

³⁸ K. Suszyński, *Podstawy wychowania społeczno-moralnego*, Warszawa 1967, s. 64.

³⁹ Tamże, s. 65–66.

⁴⁰ J. Piaget, *Rozwój ocen moralnych dziecka*, Warszawa 1967, s. 372–374.

zbyt afektywnie podchodzi do życia. Z latami dokonuje się rozwój intelektualny dziecka, spychając na plan dalszy afektywność. W tym czasie dziecko, rozróżniając dobro od zła, rozwija w praktyce życiowej swoje sumienie. Początkowo uznaje absolutny autorytet rodziców, ale dziecko starsze, cztero- i pięcioletnie, zaczyna szukać prawdy i dostrzega wady rodziców. Ma świadomość, że trzeba ich słuchać, ale dyskusje i różnego rodzaju uwagi dotyczące zachowania dorosłych świadczą o tym, że dziecko śledzi pilnie ich życie. Pod koniec zaś okresu przedszkolnego pojawia się silne poczucie sprawiedliwości. Do końca jednak tego okresu dziecko nie zdaje sobie sprawy z pełnej wartości moralnej czynów, nie przewiduje dalekowzrocznie ich skutków, będąc nastawione tylko na teraźniejszość⁴¹. Do prawidłowego ukształtowania sumienia dziecka potrzebni są rodzice, którzy swoją czułością, odpowiedzialnością i konsekwencją realizują ten tak ważny cel wychowawczy.

Zaciągają oni szczególny obowiązek, by nie tylko poznawać i rozumieć radości i smutki świata dziecięcego⁴², ale chodzi o obowiązek jego moralnego wychowania. Rodzina jest więc najbliższą i najodpowiedniejszą szkołą, w której dziecko na wzór rodziców urabia swoje sumienie i którego sumienie kształtują rodzice⁴³.

Pierwsze więc formy kształtowania życia moralnego w dzieciństwie mają najważniejsze znaczenie dla dalszego rozwoju życia religijnego dziecka. W rodzinie bowiem, w której jest harmonia i ścisły związek rodziców z Bogiem, proces ten przebiega łatwiej. Jeżeli życie rodziców jest przepojone Ewangelią i ukierunkowane na miłość Boga i bliźniego, wtedy przekazywane dziecku wiadomości o Bogu w większym stopniu wpływają na właściwe urobienie sumienia, niż jedynie nakazy i zakazy⁴⁴. Rodzice wtedy będą w stanie tak urobić sumienie swego dziecka, że zauważy ono w każdym ich czynie Chrystusa i wezwanie Boże⁴⁵. Z problemem prawidłowego ukształtowania sumienia łączy się tak zwany rachunek sumienia, który jest intymną rozmową człowieka z Bogiem. W czasie takiej rozmowy dokonuje się w duchu poddanie Bogu i rozliczenie się przed Nim ze swoich grzechów. Nawet trzyletnie dziecko jest w stanie oskarżyć się przed Bogiem i prosić Go o przebaczenie, by następnie poprzez wyrażenie Bogu swej miłości dostrzec, że Bóg kieruje jego życiem jego rodziców⁴⁶.

d. Wychowanie do liturgii

Liturgia jest pierwszym i niezastąpionym źródłem, z którego wierni czerpią ducha prawdziwie chrześcijańskiego (KL 14). Wychowanie i udział dziecka przedszkolnego w liturgii Kościoła są więc konieczne do prawidłowego kształ-

⁴¹ K. Tyborowa, *Wiek przedszkolny*, w: *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*, red. W. Żebrowska, Warszawa 1969, s. 289–290.

⁴² S. Kunowski, *Rola wychowania moralnego w rodzinie chrześcijańskiej*, ZN KUL 14(1971), s. 60–62.

⁴³ K. Jakóbiak, *Jezus Chrystus z nami*, Warszawa 1983, s. 147–148.

⁴⁴ E. Sujak, *Dzieci w rodzinie*, „Ateneum Kapłańskie” 75(1970), s. 93–94.

⁴⁵ J. Cyman, *Wpływ rodziny na kształtowanie pojęć religijnych dziecka w wieku przedszkolnym*, (maszynopis), s. 44–46.

⁴⁶ Tamże, s. 46.

towania jego życia religijnego. Rodzina dokonuje wprowadzenia swego dziecka do liturgii najpierw przez chrzest święty i powolne zapoznanie dziecka z życiem Kościoła i sakramentami. I dlatego rodzice powinni wstępować z dzieckiem do kościoła na krótką modlitwę, by je uczyć praktyk religijnych i oddawania Bogu należnej czci. Dziecko z wiekiem coraz bardziej interesuje się wyglądem kościoła i obrzędami religijnymi, uczestniczy też coraz bardziej świadomie w pełnym życiu Kościoła, wrastając w Lud Boży i osiągając pełnię swych przeżyć religijnych⁴⁷.

Wielką rolę odgrywają odpowiedzi rodziców na pytania dzieci, dotyczące problematyki religijnej, oraz sposoby zabaw dziecięcych w wieku przedszkolnym. Zabawa bowiem rozwija i ubogaca sferę duchową dziecka tworzy nowe motywy postępowania. Szczególną rolę odgrywają zabawy symboliczne, które ułatwiają dziecku wejście w świat nadprzyrodzony⁴⁸. U dzieci pięcioletnich i sześciolletnich zauważa się już dobrze niekiedy wyrobiony zmysł liturgiczny⁴⁹.

W tym okresie łatwo można zapoznać je z liturgią Mszy św. Dziecko zauważa wiele szczegółów z wystroju kościoła, obserwuje i naśladuje gesty kapłana i ministrantów w czasie różnych nabożeństw. Gesty te stają się dla dziecka zrozumiałe. Żywo interesuje się też strojem kapłana i wyglądem przedmiotów liturgicznych. Chętnie również uczy się pieśni, szczególnie treściowo dopasowanych do swego wieku, potrafi także zrozumieć, że kapłan jest w kościele osobą najważniejszą i że jest przedstawicielem Boga na ziemi⁵⁰.

Dziecko przedszkolne z łatwością przyjmuje prawdę, że sam Jezus jest w kościele i że nas kocha. Wspólne i głośne odmawianie modlitw i odpowiedzi w liturgii Mszy św., rytmiczna melodia i śpiew tekstów dostosowanych do wieku dziecka, a także przewodnictwo kapłana i jego zrozumiałe, dostosowane do wieku dziecka słowa liturgii do niego skierowane sprawiają, że dziecko chętnie i z miłością modli się w czasie Mszy św. Dlatego też powinno brać udział we Mszy św. dla dzieci urządzonej zwłaszcza w tygodniu. W ten sposób może być prawidłowo i stopniowo wprowadzane w życie Kościoła. Liturgiczne wychowanie dziecka do właściwego uczestnictwa we Mszy św. jest więc najlepszym przygotowaniem do pełnej eucharystycznej inicjacji⁵¹.

Bardzo ważny jest czynny udział dziecka w liturgii wraz z rodzicami. Dotyczy to różnych świąt i nabożeństw kościelnych. Szczególne przeżycia religijne dzieci wiążą się ze świętami Bożego Narodzenia, Wielkanocy, Matki Bożej Gromnicznej, z okresem Wielkiego Postu względnie Adwentu, zwłaszcza przeżycia Środy Popielcowej, Drogi Krzyżowej czy dni poświęconych zmarłym. Niezapomniane przeżycia pozostają w dziecku w czasie procesji, sypania kwiatów i noszenia świec czy lampionów.

⁴⁷ J. Just, cyt., s. 230–232.

⁴⁸ J. Just, cyt., s. 230–232.

⁴⁹ W. Cierski, *Rodzice o dzieciach*, Londyn 1955, s. 50 n.

⁵⁰ J. Laskowski, dz. cyt., s. 248–268; J. Cyman, dz. cyt., s. 40.

⁵¹ P. Poręba, *Wychowanie religijne w rodzinie*, w: *Matżeństwo, miłość, rodzina*, red. F. Adamski, Kraków 1981, s. 421.

e. Udział dziecka w religijnym życiu rodziny

Rodzina chrześcijańska wypełnia swoje posłannictwo w Kościele jeżeli przez „wzajemną miłość swych członków i przez modlitwę wspólnie zanoszoną do Boga okaże się niejako domowym sanktuarium Kościoła” (DA 11) oraz jeżeli „cała rodzina włączy się w kult liturgiczny” (DA 11). Rodzina bierze zatem udział w funkcji kapłańskiej, prorockiej i królewskiej Chrystusa, które pełni cały Kościół powszechny. Funkcję kapłańską pełni Kościół szczególnie przez kult liturgiczny. A zatem rodzina również ma prawo nie tylko uczestniczyć w liturgii wspólnoty parafialnej, ale też równocześnie rozwijać liturgię rodzinną. Liturgia jest przede wszystkim publicznym i prywatnym oddaniem czci Bogu. Prywatne jednak modlitwy, zwłaszcza wspólnie odprawiane w domu, poprzedzone czytaniem i kończące się błogosławieństwem rodziców, przeważnie ojca, składają się na prywatną liturgię domową. Liturgia jest też światem „świętych znaków, które zostały wybrane przez Chrystusa lub przez Kościół dla oznaczenia niewidzialnych spraw Bożych. Zatem gdy Kościół modli się, śpiewa lub wykonuje te święte znaki, wiara uczestników wzrasta, a dusze wznoszą się ku Bogu, aby Mu oddać duchowy hołd i otrzymać obfitszą łaskę” (KL 33). Liturgią nazywamy również porządek modlitw i czynności obowiązujących w czasie sprawowania Eucharystii i udzielania innych sakramentów świętych⁵². A w znaczeniu szerszym pojęcie liturgii obejmuje wszelkie nabożeństwa i czynności religijne. W domowym Kościele, jakim jest rodzina, nabożeństwa i czynności religijne stanowią więc liturgię domowego Kościoła. Tu dokonuje się uwielbienie Boga i uświęcenie rodziny. Rozwija się proces ewangelizacji, gdyż rodzina jest miejscem, na które przynosi się Ewangelię i tam ona się rozkrzewia. Modlitwa całej rodziny wraz z towarzyszącym jej czytaniem Pisma św. stanowi liturgię rodziny i jest częścią liturgii Kościoła⁵³. Rodzina wprowadza swoje dziecko w liturgię roku kościelnego oraz w święta kościelne i rodzinne.

Na liturgię rodzinną składają się przede wszystkim różnego rodzaju modlitwy wspólnotowe. Chodzi o recytację i śpiew psalmów, pieśni, odmawianie modlitw o treści: z akcentem uwielbienia, błagania, dziękczynienia i przebłagania. Ważnym elementem liturgii rodzinnej jest wspólne czytanie i rozważanie tekstów biblijnych⁵⁴. W tego rodzaju liturgii wielką rolę pełnią sakramentalia, gdyż „godziwe użycie rzeczy materialnych może zostać skierowane do uświęcenia człowieka i uwielbienia Boga” (KL 61). A skoro rodzice powinni „przy pomocy słowa i przykładu być dla dzieci pierwszymi zwiastunami wiary” (KK 11), przeto są powołani do sprawowania tych sakramentaliów w swojej rodzinie, a należy do nich również udzielenie błogosławieństwa.

Do czynności religijnych w ramach rodziny należy następnie zaliczyć wszelkie obrzędy i zwyczaje religijne, które od wieków związane są z życiem rodziny w naszej narodowej kulturze. Znaki i symbole liturgiczne, którymi posługuje się Kościół, powinny się znaleźć w świętowaniu rodzinnym, a należą do nich krzyż,

⁵² J. Wysocki, dz. cyt., s. 15–17.

⁵³ J. Laskowski, dz. cyt., s. 282–284.

⁵⁴ J. Charatyński, *Współdziałanie rodziców z katechizacją*, w: *Wychowanie w rodzinie chrześcijańskiej*, red. F. Adamski, Kraków 1983, s. 437–442.

świece, Pismo św., woda święcona i błogosławieństwa. Rodzice są bowiem głównymi wychowawcami swych dzieci w prawidłowym i pełnym przeżyciu świąt w rodzinie oraz w zachowaniu różnych zwyczajów religijnych⁵⁵. Należy przeto pielęgnować zwyczaje, obrzędy i modlitwy poszczególnych okresów liturgicznych począwszy od I. Niedzieli Adwentu aż do uroczystości Chrystusa Króla Wszechświata⁵⁶.

Koniecznością jest wzbogacenie życia rodzinnego i pogłębienie ducha religijnego poprzez treści i przeżycia wspólnotowe w modlitwie i słuchaniu Słowa Bożego. Obrzędy i czynności religijne w rodzinie są przygotowaniem dziecka do udziału w liturgii Kościoła. Są także kontynuacją i przedłużeniem tej liturgii w rodzinie. Pełny i prawidłowy rozwój życia religijnego wynika ze wspólnotowego charakteru liturgii domowej. Dziecko zaś, razem z rodzicami, kierując się ich przykładem, w czynny sposób może wzbogacać i rozwijać liturgię domową w swojej rodzinie.

⁵⁵ J. Komorowska, *Doroczne i okolicznościowe zwyczaje w rodzinie*, w: *Przemiany rodziny polskiej* (pr. zb.), Warszawa s. 293–295.

⁵⁶ T. Kukołowicz, *Obyczajowość rodziny chrześcijańskiej czynnikiem wychowania*, w: *Wychowanie w rodzinie chrześcijańskiej* (pr. zb.), Kraków 1983, s. 446–450.